

Haderslev
BY & LAND
50 ÅR

Haderslev
BY & LAND
50 ÅR

BY & LAND HADERSLEV 50 ÅR

Udgivet af By & Land Haderslev og Historisk Arkiv for Haderslev
Kommune

©Udgiverne, 2014

Redaktion og tekst: By & Land Haderslev ved bestyrelsen
(Jørgen Henneke, Henning Lausten, Peter Hee, Aksel Elvers, Arne
Andersen, Stephen V. Jensen, Leif Thøgersen og Helge C. Jacobsen)

Fotografer: By & Land Haderslev v/bestyrelsen samt Jørgen Toft Jessen,
Anker R. Knudsen, Jørgen Overby, Anneli Bork

Grafisk tilrettelæggelse: By & Land Haderslev
Tryk: Haderslev Stiftsbogtrykkeri

www.hbbf.dk

Oplag: 600

ISBN: 978-87-90549-40-4

Omslaget viser Storegade 20, baggården

Støttet af:

TIDSMORGFONDEN

Indholdsfortegnelse

BY & LAND HADERSLEV	7	Aastrup Allé 14	68
Præmierede bygninger	10	1900-tallets huse i Haderslev	70
Udviklingen af de ældste dele af Haderslev 1150-1920	13	Jens Johannsens Vej 8	74
1500-tallets huse i Haderslev	18	Aastrupvej 50	76
Naffet 24	20	Slotsvej 40, Gram	77
Slotsgade 20	22	Bulhusene	78
Slotsgade 22	24	Bullade ved Sdr. Vilstrup Præstegård.	80
1600-tallets huse i Haderslev	26	Bulladen ved Brummers gård på Årø	81
Store Klingbjerg 2	28	Bullade i Ørby	81
Naffet 2	30	De store gårde omkring Haderslev	82
Torvet 4	32	Ultanggård	84
Torvet 5	34	Abildgård	85
Slotsgade 24	36	Aastrupgård.....	86
Store Klingbjerg 7	38	Nygård.....	88
1700-tallets huse i Haderslev	40	Vrangager.....	90
Apotekergade 1	42	Kvistrupgård	92
Domkirkepladsen 1	44	Små landejendomme fra før 1830	94
Domkirkepladsen 3	46	Agerskovhus	95
Naffet 14	48	Diddesminde	96
Præstegade 14	50	Ørbyhage 50	98
Præstegade 1A	52	Statshusmandsbrug i Haderslev Kommune	100
1800-tallets huse i Haderslev	54	Skovbøllingvej 35	102
Slotsgrunden 1	56	Errestedvej 33	103
Slotsgade 27	58	Industribygninger i Haderslev Kommune	104
Storegade 65	60	Bryggeriet Fuglsang	106
Storegade 56	62	Tidligere forbrændinganlæg	108
Store Klingbjerg 8	64	Schaumanns Klædefabrik.....	110
Klosteret 23 og 25	66	Tørning Mølle	112
		Litteraturliste	114

By & Land Haderslev 1964-2014

I 1960-erne fandt tre store bygningshistoriske hændelser sted i Haderslev. Havde disse ikke fundet sted, ville ”By & Land Haderslev” givetvis ikke kunne fejre 50 års jubilæum i 2014.

Den 24. april 1962 brændte ejendommen Torvet 4. Branden var så omfattende, at en efterfølgende nedrivning var nærliggende. Ikke mindst fordi ejeren, der også ejede naboejendommene Torvet 5 og Apotekergade 1, ønskede nedrivning af de tre nedslidte bygninger. Han ville i stedet opføre et forretningskompleks med et pas-

sende antal parkeringspladser. Der opstod derved i byen en diskussion, ja nærmest en kamp om det betimelige i at nedrive tre så markante og smukke bygninger. Bygningerne var opført omkring 1630 (Torvet 4 og 5) og 1728 (Apotekergade 1). Væsentlige kræfter i byen ønskede, at husene skulle bevares gennem genopbygning af Torvet 4 samt restaurering af Torvet 5 og Apotekergade 1. De mest fremtrædende personer i kampen for at bevare de tre ejendomme var lærerne Kaj E. Martinusen og Jørgen Arnov, lederen af byhistorisk arkiv, socialinspektør Olav Christensen, museumsinspektør Hans Neumann, lands-

Skulderbladet på Gammelting (Peter Schaffer Hansens postkortsamling)

Torvet ca. 1923 - Torvet nr. 4 og 5 tv. (Historisk Arkiv for Haderslev Kommune)

retssagfører Hans Thyssen, arkitekt Asger Sorgenfri, snedker P. Petersen, malermester H. C. Carstensen og boghandler Johs. C. Nielsen. De fik reddet bygningerne.

Mens Torvet 4 blev genrejst, var der andre stærke kræfter, der ønskede at nedrive yderligere et markant og smukt bygningskompleks, nemlig Gammelting 6-7, kendt under navnet Skulderbladet. Også denne ønskede nedrivning medførte en kamp for bevaring. Forrest i kampen stod boghandler Nielsen, og blandt hans støtter var personer nævnt ovenfor. Desværre lykkedes det ikke for Nielsen og hans kampfæller at redde Skulderbladet. Men de to sagers forløb viste med al tydelighed, at der i Haderslev var behov for en organisation eller tilsvarende, der kunne arbejde for at tage vare på byens byg-

ningshistoriske arv. Diskussionen omkring bygningerne på Torvet og Skulderbladet afslørede manglende forståelse i brede kredse for gamle bygningers kulturhistoriske og arkitektoniske værdier. Det var vigtigt, at nogen passede på dem. Derfor indkaldte Jørgen Arnov, Kaj E. Martinusen, Hans Neumann, Olav Christensen, Asger Sorgenfri og Hans Thyssen til en stiftende generalforsamling den 28. oktober 1964. "Selskabet til Bevarelse af Gamle Bygninger i Haderslev" så derved dagens lys. Første bestyrelse kom til at bestå af museumsinspektør Hans Neumann, advokat Hans Thyssen, socialinspektør Olav Christensen, lærer Jørgen Arnov, malermester H. C. Carstensen, lærer Kaj Martinusen og arkitekt Asger Sorgenfri. Første formand blev Olav Christensen.

Den første store opgave og udfordring for Selskabet var at kæmpe mod Teatersti-gennembruddet. Dette gennembrud var ikke blot en trussel mod en række gamle bygninger, men mod hele Slotsgadekvarteret. Planen gik ud på at forlænge Teaterstien mod syd over bybakken og Møllestrømmen. Denne plan ville medføre en radikal ændring, ja ødelæggelse af Slotsgadekvarteret. Heldigvis blev planen, selvom den var tæt på realisering, opgivet i 1973. Men kampen mod planen gav Selskabet en åbenbar eksistensberettigelse.

Siden Selskabets stiftelse har Haderslev, som det øvrige Danmark, været udsat for to kommunalreformer. I 1970 blev købstaden lagt sammen med landsognene Møltrup, Aastrup, Vonsbæk, Starup, Grarup, Øsby, Halk, Vilstrup og Hoptrup. Få år før var Gammel Haderslev lagt sammen med købstaden. Ved seneste kommunalreform i 2007 blev Haderslev kommune lagt sammen med Vojens og Gram kommuner samt sognene Bevtøft, Hjerndrup, Bjerning og Fjelstrup. Derved fik Selskabet udvidet aktivitetsområdet ganske betydeligt.

Selskabets jubilæumsskrift fra 1989 ”Fredede huse i Haderslev” behandler de ovenfor nævnte tre store hændelser samt Selskabets stiftelse på mere grundig vis, ligesom den store fredningsrunde i 1987-89 også er beskrevet. Selskabets daværende formand Klaus Eggers Hansen var initiativtager til, at 27 bygninger blev fredet. Hermed blev den daværende Haderslev Kommune, set i forhold til kommunens størrelse, en af de kommuner i Danmark, der kom til at rumme flest fredede bygninger.

Få år efter 25-års jubilæet skiftede foreningen navn til ”Haderslev Bygningsbevaringsforening”. Formål og opgaver var uændret at sikre bygningskulturen i Haderslev gennem oplysning, fredninger og modarbejdelse af uhenigtsmæssige nedrivninger. Selv om foreningen i 2013 lige før 50 års jubilæet igen har skiftet navn, denne gang til ”BY & LAND HADERSLEV” med underteksten ”Selskabet til bevarelse af gamle bygninger og landskabskultur i Haderslev”, vil formål og opgaver fortsat være de samme. Der vil altid være behov for oplysning om bevaringsværdige bygninger, værdifuld landskabskultur, fredninger samt sikring af bevaringsværdige bygninger.

Præmierede bygninger

- 1975 Hægersgade 1 (byhus)
1976 Ingen
1977 Naffet 46 (byhus)
1978 Storegade 56 (byhus)
1979 Ingen
1980 Storegade 71 (byhus)
1981 Nørregade 10 (byhus)
Storegade 68 (byhus)
1982 Apotekergade 9 (byhus)
Vrangager, Fjelstrupvej 32, Neder Aastrup (gård)
1983 Ingen
1984 Fælledvej 4 (villa)
1985 Jomfrugang 11 (byhus)
Gule Gård, Ladegårdsvej 50, Neder Aastrup (gård)
1986 Christine Frederikke Vej 15 (villa)
Aastrupvej 67 (villa)
Storegade 16 (byhus)
1987 Slotsgade 15 (byhus)
1988 Slotsgade 33 (byhus)
Aastrup Allé 18 ved Aastrup Kirke (landejendom)
1989 Ingen
1990 Kelstrup Kystvej 19 (sommerhus)
Diddesminde, Moltrup Landevej 75 (gård)
1991 Dalgade 1 (villa)
1992 Storegade 11 (byhus)
Ultangaard, Ultangvej 26 i Halk (gård)
1993 Nygaard, Nygårdsvej 3 i Over Aastrup (gård)
Bispegade 1 (byhus)
1994 Ingen
1995 Aastrupvej 14 (villa)
Aastrupvej 16 (villa)
Storegade 2 (byhus)
Møllepladsen 1 (byhus)
Hoptrup Hovedgade 37 (villa)
1997 Klosteret 3-5 (byhus)
Aastrup Allé 15 (gård)
Nørregade 16 (byhus)
1998 Stormklokken 7 (byhus)
1999 Ingen
2000 Aastrupvej 108 (villa)
Småkærvej 27 i Hejsager (landejendom)
Storegade 65 (byhus)
2001 Ingen
2002 Aastrupvej 31 (villa)
Lundingvej 55 i Lunding (villa)
Kelstrup Kystvej 23 (sommerhus)
2003 Ingen
2004 Ribe Landevej 3 (amtmandsbolig)
Lundingvej 42 i Lunding (gård)
2005 Jens Johannsens Vej 8 (villa)
Præstegade 1A (byhus)
Apotekergade 1 (byhus)
Schaumanns Fabrikker (industrianlæg)

- 2006 Frimenighedskirken på L. Skaus Gade (kirke)
 Baghuset til Brincken på Kannikepladsen (lager-
 bygning)
 Forbrændingen på Sydhavnsvej (industrianlæg)
- 2007 Ingen
- 2008 Præstegade 9 (byhus)
 Aastrup Allé 50 i Over Aastrup (villa)
 Slotsvej 40 i Gram (villa)
- 2009 Tørning Mølle (industrianlæg)
- 2010 Gram Slot (herregård)
 Naffet 30 (byhus)
- 2011 Favstrupvej 149 i Fjelstrup (villa)
 Naffet 14 (byhus)
- 2012 Agerskovhus, Hornsgårdsvej 7 i Fole (landejend-
 om)
 Brummers gård på Årø (gård)
 UC-Syd i Haderslev (det tidligere seminarium),
 Lembckesvej
- 2013 Ingen

Når man betragter de præmierede huse, vil man opleve, at de fleste stadig fremstår smukke og velholdte, mens enkelte desværre er blevet skæmmet af ombygning eller forsømmelse.

En effektiv og værdifuld måde at skabe opmærksomhed om bevaringsværdige bygninger er de årlige præmieringer, som foreningen har gennemført siden 1975.

**Om Haderslev købstads placering,
middelalderlige byplan og senere udvikling**

Udviklingen af de ældste dele af Haderslev 1150-1920

Af Lennart S. Madsen, *Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev*

Haderslev er, som langt de fleste danske købstæder, opstået i løbet af 1100-tallet, og som det er tilfældet med alle byer, ligger der både generelle og specifikke årsager bag dens opståen og senere udvikling. Allerede i den sene vikingetid foregik der en vis færdsel mellem Østersøen og Vesterhavet med udgangspunkt i Haderslev Fjord. Denne færdsel blev i 1000-tallet hjulpet på vej ved en lokal storslægts etablering af en mindre handelsplads ved navn Starup på sydsiden af fjorden. Til Starup blev der allerede omkring 1100 opført en kirke, og handelspladsen fik lov at fungere endnu små hundrede år. Men allerede i midten af 1100-tallet blev der helt inde i bunden af fjorden etableret en bebyggelse, der snart overtog de funktioner Starup måtte have haft.

De arkæologiske fund daterer som nævnt den ældste del af denne bebyggelse til midten af 1100-tallet. Den blev etableret på sydsiden af en naturlig sandbanke placeret midt i den tunneldal, der strækker sig fra Lillebælt i øst til Vojens i vest. Tunneldalens østlige del udgøres af den omtrent 15 km lange fjord, der ender der, hvor byen blev etableret. I bunden af dalens vestlige del løb et vandløb, der mandede ud i fjorden, hvor de ældste dele af byen er fundet. En placering et sted, hvor et vandløb møder åbent vand er et af de træk Haderslev har til fælles med mange byer. Allerede i anden halvdel af 1100-tallet blev der til bebyggelsen opført en kirke. Den var opført i kvadersten, og blev placeret på sandbankens nordside modsat bebyg-

gelsen. Dette lader ane, at der allerede fra begyndelsen af byens udvikling blev anlagt en markedsplads, Torvet, på bankens højeste punkt. Sandbanken har nok oprindeligt tilhørt bønderne i den landsby, der bar navnet Haderslev og havde gjort det siden ældre jernalder. Den lå på nordsiden af tunneldalen på overgangen mellem den frugtbare moræne og engen langs vandløbet. Til landsbyen blev der opført en kirke omkring 1200. Allerede i 1285 kaldtes landsbyen dog ”Gammel Haderslev”. Da havde den senere købstad stjålet dens navn.

Haderslev voksede langsomt frem i løbet af 1200-tallets første halvdel. Man må formode, at denne vækst er foregået langs det hovedstrøg, der ganske hurtigt etablerede sig igennem byen. De ældste skriftlige kilder om Haderslev fra 1200-tallets midte omtaler handel via Haderslevs havn mellem købmænd i Ribe og købmænd i Østersøens hansestæder. Et gadeforløb med udgangspunkt i denne havn, der lå syd for den nuværende Badstuegade, etablerede sig ad Højgade, Torvet, Apotekergade, Bispegade, Storegade og Ribe Landevej. Gadeforløbet er uden tvivl rygraden igennem byen fra starten og helt op til idag. Fra Torvets sydvestre hjørne løb en gade ned mod den dæmning, der førte trafikken fra byen over vandløbet og ud mod Immervad Bro og Hærvejen, og fra det modsatte hjørne førte Nørregade mod nord langs kirkens østside. Omkring dette grundskellet voksede byen frem.

I 1200-tallets anden halvdel udviklede byen sig meget, sandsynligvis foranlediget af, at den nyetablerede slesvigske hertugslægt på alle måder søgte at styrke sin position i hertugdømmet overfor kongen. Her var byerne en central faktor. Der blev anlagt et dominikanerkloster vest for kirken og en borg, Haderslevhus, mod øst. Præstegade skabte forbindelse mellem byen og klosteret, der lå vest for Jomfrugang, mens Slotsgade førte trafikken ud

til hertugens borg, der lå mellem Store Klingbjerg og Slotsgrunden. På samme tid blev den kun godt 75 år gamle kirke revet ned og en større kirke opført i tegl. 1266 blev der ved denne kirke etableret et kollegiatkapitel under Slesvig Stift, hvilket gjorde Vor Frue Kirke i Haderslev til en af hertugdømmets store og centrale gejstlige institutioner. Et spedalskhedshospital ved byens nordvestre udkant fuldendte processen, der afsluttedes

med at hertug Valdemar udstedte byens stadsret i 1292. 1300-tallet var i Haderslev som de fleste steder en stille tid, og først mellem 1410 og 1440 udviklede byen sig igen, og atter var kampen om hertugdømmet afgørende. I sit – forgæves – forsøg på at tilbageerobre hertugdømmet fra holstenerne, ønskede Erik af Pommern at gøre byen til hovedby i et selvstændigt stift. Kirken blev derfor ombygget til en gotisk katedral med stort kor og for-

højet midtskib. Desuden blev vandløbet, der løb ud i fjorden ved havnen, opstemmet til Haderslev Dam. Dette skabte grundlaget for en stor mølle ved byens nye sønderport for enden af Lavgade, og etableringen af en bred voldgrav langs byens nordlige afgrænsning. I dag er gaderne Bispebro, Gravene og Jomfrustien anlagt ved og på denne grav.

Braunius'-prospekt af Haderslev fra 1585

I løbet af 1500-tallet udviklede byen sig voldsomt. Haderslev blev fra 1525 centrum for gennemførelsen af Reformationen i Sønderjylland, og dernæst var den 1544-1580 hovedsæde for hertug Hans den Ældres del af Hertugdømmerne. Særligt den sidstnævnte periode fik stor betydning for byens udvikling. Hertugen opførte det store renæssanceslot Hansborg i den østligste del af sandbanken, og lod derefter den middelalderlige borg nedrive. Her, i den østligste ende af Slotsgade, blev der i stedet udstykket byggegrunde til hertugens personale. Da ingen storbrande siden har ramt denne del af byen, finder man her Haderslevs ældste bygninger, Slotsgade 20, 22, 23, 29 og 31. Disse huse er alle opført fra 1568 og et par årtier frem. Desuden lod hertugen den ældste del af Hertug Hans Hospitalet opføre lige uden for Sønderport, ligesom han stiftede det endnu eksisterende gymnasium i en bygning lige nord for kirken. Efter hertugens død færdiggjorde Frederik 2. Hansborg Slot, og Christian 4. benyttede ofte slottet i tiden frem mod hans indtræden i 30-års-Krigen. I disse år var Haderslev en af de mest betydningsfulde byer i hertugdømmet.

I 1627 blev store dele af det centrale Haderslev offer for en voldsom brand, påsat af Christian 4.s lejetropper under deres flugt mod nord. Branden blev en katastrofe, som det tog årtier at overvinde. Rådhuset med byens ar-

kiv, den vestlige del af kirken med dens tårn og omtrent halvdelen af de almindelige huse i byens centrale og vestlige del nedbrændte. Det tog årtier at få genopført de mange brændte bygninger. Men omkring det centrale Torv gik det forholdsvist stærkt, og 8 af de 14 huse her er opført umiddelbart efter 1627. En del andre bygninger i det centrale Haderslev stammer fra samme tid, herunder den nederste del af det fine tidligere rådhus i Lavgade. Genopbygningsfasen blev afsluttet med opførelsen af kirkens fornemme vestafslutning. 1600-tallets krige var hårde ved Sønderjylland, og Haderslev blev desuden ramt af, at den 15 km lange fjord efterhånden var for lavvandet til de stadig større skibe, så at havnen med tiden totalt mistede sin betydning. Den geografiske placering som den nordligste købstad i Hertugdømmet Slesvig gav dog stadig en række økonomiske og administrative fordele. Haderslev var i flere århundreder det vigtigste postkontor udenfor København, byen var toldsted på den vigtige okseeksportroute mod syd og var desuden administrativt og økonomisk centrum for det store Haderslev Amt, der strakte sig fra Lillebælt til Vesterhav – hele den nordlige del af hertugdømmet. Så byen ekspanderede trods tilbageslagene. Den eneste retning, den kunne ekspandere indenfor stadsrettens grænse, var mod nord, ad henholdsvis Storegade og Nørregade.

Ved midten af 1700-tallet var Haderslev således nået næsten ud til Gammel Haderslev kirke. Byen ekspanderede desuden mod øst, ud mod Hansborg Slot, der blev endelig opgivet som slot efter krigen 1657-60. Men i 1759 galede den røde hane for anden gang. Over tre dage brændte ca. 170 af byens godt 350 huse. Denne gang slap bymidten billigt, hvorimod næsten alle huse nord for voldgraven blev flammernes bytte. I den genopbygningsfase, der fulgte, blev en del huse huse genopført i grundmur og som langhuse. Etableringen af Christiansfeld 1773 medførte i nogle årtier en hård konkurrence for byens erhvervsliv, men omkring 1800 var Haderslev befolkningsmæssigt den 7. største by i det nuværende Danmark. Byen havde således godt dobbelt så mange indbyggere som Kolding. Først i 1830'erne begyndt byen igen at ekspandere. Stærkt medvirkende hertil var etableringen af en sejlrende gennem fjorden og udbygningen af havnen, der iværksattes for private midler 1829-32. De forbedrede besejlingsforhold spillede en afgørende rolle for et flertal af de industrivirksomheder, der i de næste par årtier etablerede sig i byen. Tobaksindustrier, jernstøberier og ikke mindst vognfabrikker skød op i disse år, hvor byen også for alvor udvidede sig ud over sine middelalderlige grænser. Hovedsageligt fandt dette nybyggeri sted i havnekvarteret og langs Nørregades nordlige del. Mange bygninger ved havnen og i den centrale bydel stammer fra denne periode.

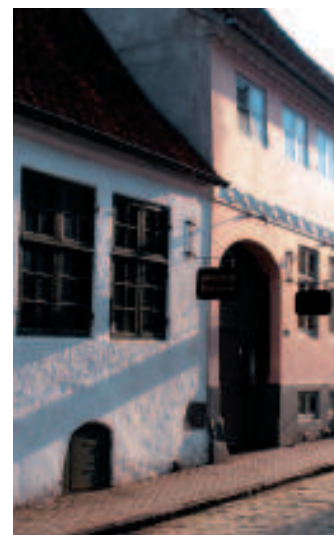
Men med nederlaget til Preussen og Østrig i 1864 og indlemmelsen i Preussen i 1867 var det for en længere periode slut med økonomisk fremgang. Haderslev blev nu den absolut nordligste købstad i det store tyske kejserrige.

Omkring 1880 overhalede Kolding Haderslevs befolkningstal, og i 1920 havde Kolding nærmest dobbelt så mange indbyggere. Den industrielle udvikling i 1800-tallets anden halvdel gik stort set uden om byen. Først fra omkring 1890 begyndte Haderslev igen at udvikle sig, bl.a. foranlediget af opførelsen af kasernen i 1888 og etableringen af det smalsporede jernbanenet i Haderslev Amt fra 1899. Med centrum i banegården ved Jomfrustien spandt 206 km jernbanenet hele amtet sammen og knyttede det tæt til Haderslev. Der blev bygget mange steder langs de centrale gader i byen i tiden fra 1895 til 1914, men det meste byggeri fandt sted i de tre små landkommuner – Sdr. Otting, Ladegård 1 og Gl. Haderslev – der omkransede byen. Dette byggeri bestod hovedsageligt af villaer, og Haderslevs specielle udvikling i disse år har bevirket, at den centrale, gamle bykerne går direkte over i villakvartererne langs Åbenråvej, Åstrupvej og Ribe Landevej. Bymidten bliver ikke omkranset af arbejderkvarterer med fleretagers huse, som det ellers er mønstret i Kongerigets byer. På denne måde har Haderslevs særlige historie som del af hertugdømmet Slesvig og Kongeriget Preussen også sat sit præg byens udvikling og udseende.

1500-tallets huse i Haderslev

For at forstå byens bebyggelse i 1500-tallet skal man kende dens oprindelige plan. På de tre højeste punkter blev de væsentligste bygninger lagt. På den midterste banke lagde man kirken, på den østlige borgen og på den vestlige klosteret. Kirken lå omgivet af små huse. Som i de øvrige syd- og sønderjyske byer var grundene meget smalle og dybe, derfor opførte man udelukkende gavlhuse.

Bortset fra kirkerne findes ingen bygninger i Haderslev fra før 1550. I 1500-tallet udviklede Haderslev sig voldsomt. Byen blev i tyverne residensstad for Hertug Christian (senere kong Christian 3.), og i perioden 1544-1580 hovedsæde for hertug Hans den Ældres del af Hertugdømmerne. Især den sidstnævnte periode fik stor betydning for byens udvikling. Hertugen opførte det store renæssanceslot Hansborg øst for købstaden og lod derefter den middelalderlige borg Haderslevhus nedrive. På dennes plads i den østligste ende af Slotsgade blev der i

stedet udstykket byggegrunde til hertugens personale. På samme tid blev klosteret revet ned. Efter reformationen forsvandt munkene, og kirken var ikke længere annektsdomkirke, så det store præsteskab blev stærkt reduceret. Af de kirkelige bygninger vest for kirken kan man i dag kun finde en kælder under Apotekergade 11.

Haderslevs ældste bygninger finder man i Slotsgade, da ingen senere storbrande har hærget dette kvarter. Det er Slotsgade 20, 22, 23, 29 og 31. Disse huse er alle opført fra 1568 og et par årtier frem. Desuden lod hertugen

den ældste del af Hertug Hans Hospitalet opføre lige uden for Sønderport, ligesom han stiftede den første latinskole (flyttet 1854) i en bygning lige nord for domkirken.

Byhusene, der blev bygget af hertugens personale, blev overvejende opført som gavlhuse i bindingsværk i to etager med høj kælder. Flere af husene er senere ved ombygning blevet delvist grundmurede og bygget om til langhuse. De to gavlhuse, Slotsgade 23 og 31 har samtidige baghuse.

Naffet 24

Naffet 24 er et lille hus, hvis ældste dele er fra før 1600. Huset indgik i en række på 11 boder på hver tre fag. De var opført som lejeboliger for det lavere personale på slottet Hansborg. Huset blev fredet i 1971 og senere erhvervet af Selskabet til Bevarelse af Gamle Bygninger (herefter Bevaringsforeningen) med henblik på restaurering, der blev afsluttet i 1980.

Slotsgade 20

Slotsgade 20 er opført i 1578 som et gavllhus med sidefløj og port af Philip af Neuss, der var skifertækker på Hansborg. Huset er ombygget flere gange senere. Gårdrummet fremstår i dag på samme måde som efter ombygningen i 1700-tallet og facaden mod gaden som efter ombygningen i 1835. Inde i bygningen er bevaret vægmalerier fra 1600-tallet. Hvis planen for Teaterstige-gennembruddet, som blev omtalt i indledningskapitlet, var blevet realiseret, var huset blevet nedrevet.

Slotsgade 22

Slotsgade 22 antages at være opført omkring 1580 af Hertug Hans' bygmester Hercules von Oberberg. Huset er ombygget flere gange (1771, 1776, 1800, 1850 og restaureret i 1990-erne), men bygningen rummer flere dele helt tilbage fra 1580. Det lange hus på ni fag har en portåbning. Der er kælder under de syv fag. Kælderen er opført i kampesten med murstenskrone opført i murene, hvilket også gælder for murene i stuetagen. I kælderen er der et ildsted fra 1580. Ligesom i Slotsgade 20 er der bevaret vægmalerier. Også dette hus var blevet fjernet ved det planlagte gadegennembrud.

HADERSLEV
Bymuseum

1600-tallets huse i Haderslev

I 1627 blev store dele af bykernen offer for en voldsom brand, påsat af Christian 4.s lejetropper under deres flugt mod nord. Branden blev en katastrofe. Rådhuset med byens arkiv, den vestlige del af kirken med tårnet og omtrent halvdelen af borgerhusene i byens centrale og vestlige del nedbrændte. Først efter 1630 kunne genopbygningen påbegyndes, men det tog årtier at få genopført de mange brændte bygninger. Omkring Torvet gik

det dog forholdsvis stærkt, og 8 af de 14 huse her er opført umiddelbart efter 1627. Generelt blev genopbygningen af byen dog forsinket af 1600-tallets tilbagevendende krige, der alle satte deres præg på byen.

Store gavlhuse opført i bindingsværk kom til at dominere byens midte. Disse kan stadig iagttages på Torvet og i Slotsgade. Alle gavlhuse havde væsentlige baghuse, men i

dag er de fleste af disse borte. Mange af gavlhusene fra denne periode har fået nye facader, og flere af dem har fået sænket gulvet i stueetagen til gadeniveau. Det er dog stadig muligt at bese middelalderkældrene flere steder, hvor dette ikke er sket.

I yderzonen, hvor de mindre velstående boede, opførtes der boder i form af små trefags gavlhuse i bindingsværk. Langt de fleste af disse 1600-tals boder er i dag forsvundne.

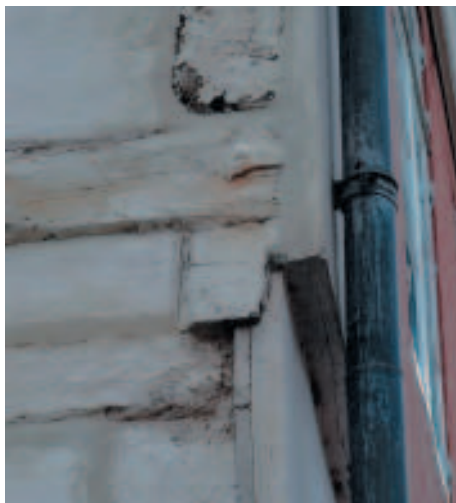
Store Klingbjerg 2

Store Klingbjerg 2 er opført i begyndelsen af 1600-tallet som et langhus. Huset har erstattet ældre huse, hvis kældre delvis er bevaret. Huset er senere ombygget flere gange, men meget af det oprindelige er bevaret. En gennemførelse af Teatersti-gennembruddet ville have medført nedrivning ikke kun af dette hus, men hele øst-siden af Store Klingbjerg.

Naffet 2

Naffet 2 er opført i sidste halvdel af 1600-årene oven på rester af tidligere bygninger. En del af byggematerialerne er hentet på det nys nedbrændte Hansborg. Facaden mod gaden er bindingsværk, der siden er overpudset. I begyndelsen var huset bolig for amtmænd og senere for amtsforvalteren for Haderslev Østeramt. Huset blev restaureret i 1989, hvor man gendannede den pudsede, klassicistiske facade fra ombygningen i 1805.

Torvet 4

Torvet 4 er opført efter den store brand i 1627 som et toetagers gavlhus, fire fag bredt, elleve fag dybt, og mod nord en to fag lang sidefløj i to etager. Der er kælder under gavlhuset. Bygherre var rådmænd Jens Matzen. Huset har i tidens løb været ombygget flere gange. Ved branden i 1962 blev huset stærkt beskadiget, hvorfor ejeren ønskede det nedrevet. Men efter samme indsats som ved Torvet 5 blev huset i stedet restaureret og fik det nuværende udseende. Bemærk de udskårne rosetter i træværket under vinduerne i anden etage. En afbildning af en af rosetterne blev bomærke for Selskabet til Bevarelse af Gamle Bygninger.

Torvet 5

Torvet 5, der er et gavlhus på 9 fag, er opført lige efter branden i 1627 af herredsfoged Ewald Boldig. Det fik mellem 1809 og 1819 en karnap ud mod gaden. Huset er ombygget flere gange senere, men rummer mange dele fra det oprindelige hus. Huset blev gennem en stor indsats fra flere af de senere stiftere af Selskabet til Bevarelse af Gamle bygninger i Haderslev reddet fra nedrivning i 1963 for i stedet at blive restaureret.

Slotsgade 24

Slotsgade 24 er opført lige omkring år 1700 som et Senetages hus i bindingsværk. På grunden har tidligere ligget et hus, for kælderen er betydeligt ældre. I 1782 blev huset grundmuret. I 1853 blev huset forhøjet til to etager. Huset blev restaureret i 1995, men skulle have været nedrevet i forbindelse med Teaterstiggennembruddet.

Store Klingbjerg 7

Store Klingbjerg 7 er opført som et langhus på syv fag i midten af 1600-tallet. I begyndelsen af 1700-tallet fik det påført den store gavlkvist (karnap) og fik dermed det udseende, som det i store træk har i dag. Det blev restaureret i 1988.

1700-tallets huse i Haderslev

I dette århundrede ændrede gaderne i Haderslev karakter. I stedet for gavlhuse var idealet nu langhuse. De smalle gavlhusgrunde var imidlertid ikke egnede til bebyggelse med langhuse, og derfor gik udviklingen trægt. Først den store brand i 1759, som lagde omkring halvdelen af byen i aske, åbnede mulighed for at sammenlægge flere grundstykker og opføre langhuse på dem. Nørregade og Storegade ændrede efter branden helt udseende. Også Lavgade, der brændte i 1798 fik flere grun-

de lagt sammen og blev bebygget med langhuse. Mange af disse huse findes stadig, men er i dag stærkt ombyggede til forretningsejendomme. Desværre har man mange steder fjernet kælderen, hvorved det er vanskeligt at se de oprindelige bygningers facadeudformning. Man kan dog iagttage detaljer ved at betragte første sal.

Store, smukke huse i barokstil findes der kun få af i Haderslev. Den gamle præstegård, Præstegade 14 havde op-

rindelig en meget smuk og helstøbt barokgavl, men ved senere ombygninger blev den meget forfladiget. I ejendommen Gaaskærgade 66 – også et barokhus – findes der en barokdør. De smukkeste repræsentanter for den barokke arkitektur i byen er annekset til Hertug Hans Hospitalet, amtmandsgården på Ribe Landevej 3 og det tidligere Höppners Hotel, Nørregade 22.

Apotekergade 1

Apotekergade 1 er opført i 1748 af rådmandsenke Anna Margareth Sühling som et 11 fags gavlhus med grundmuret gavl. Omkring 1815, da huset fungerede som apotek, blev det ombygget og fik tilført karnappen. Den nuværende facadeudformning er fra 1905. Løveapoteket havde til huse i bygningen fra 1803 til 1958. Det var tiltænkt nedrivning i 1963, men blev heldigvis reddet fra denne skæbne i forbindelse med bevarelsen af Torvet 4 og 5.

UNO

café & lounge

café & lounge

UNO

Domkirkepladsen 1

Domkirkepladsen 1 er opført i 1798 som bagbygning til Torvet 7. Selskabet til Bevarelse af Gamle Bygninger i Haderslev erhvervede bygningen i 1978 og gennemførte en omfattende restaurering. Da denne var færdig, blev bygningen atter solgt, men Bevaringsforeningen sikrede på denne måde bygningen, der er med til at omkranse den smukke plads.

Domkirkepladsen 3

Domkirkepladsen 3 er den tidligere latinskole, der er opført i 1732 – 34 med delvis genanvendelse af sten fra det gamle Hansborg Slot i stueetagen. Bygningen fungerede som skole ind til 1854. I 1960-erne blev huset restaureret af Domsognets Menighedsråd, og det blev fredet i 1971 under medvirken af Bevaringsforeningen.

Naffet 14

Naffet 14 er opført omkring 1740 af Hans Juhl på en grund, hvor der har ligget et hus tidligere. Huset er et langhus på syv fag, hvoraf de tre midterste er en karnap på tre etager med gavlkvist. Mellem østgavl og nabohuset er portgennemkørsel med teglhængt heltag. I valmen på østgavlen er en hejsekvist med in-takt hejseværk. Husets facade blev pudset omkring 1860. På bagsiden af huset er der tilbygget en toetagers bindingsværksbygning på fem fag. Der er kælder under hele huset. Dette blev omhyggeligt restaureret omkring 2010 af den nuværende ejer Chr. Jessen, der er et mangeårigt medlem af Bevaringsforeningen.

Præstegade 14

Præstegade 14 er et gavlhus i gule flensborgsten opført som præstebolig i 1751 og anvendt som sådan helt frem til 1955, hvor det ombyggedes til en stiftelse med 7 ældreboliger under navnet "Rabenstiftung". Den toetages bygning, hvis facade er inddelt i tre fag med pilastre og bånd i røde sten med fremspringende midterparti, fremtræder velholdt. Desværre er facaden ændret ved flytning af døren fra midterfaget.

Præstegade 1A

Præstegade 1A er opført i 1792 som et syv fag bindingsværkshus af rådmand Hans Peter Greysen. Selvom huset var blevet fredet i 1971 under medvirken af Bevaringsforeningen, var det meget forsømt, da H. Ehlers Olsen, som var et mangeårigt medlem af Bevaringsforeningens bestyrelse, erhvervede det i 1980-erne og sikrede det gennem en omfattende restaurering. Huset er præmieret.

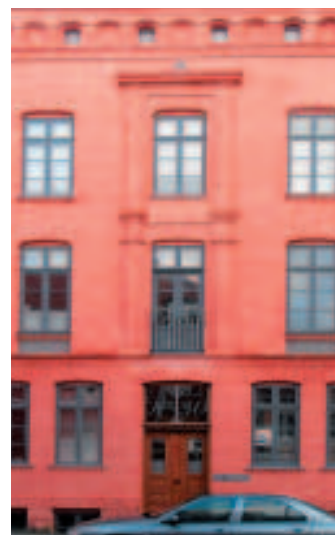
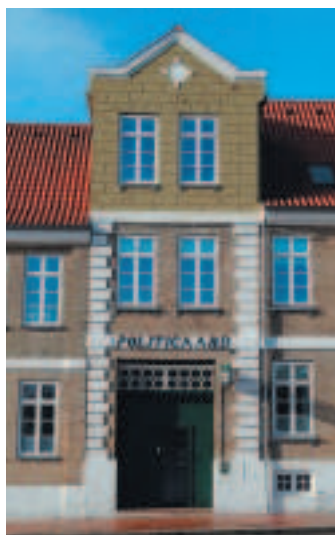
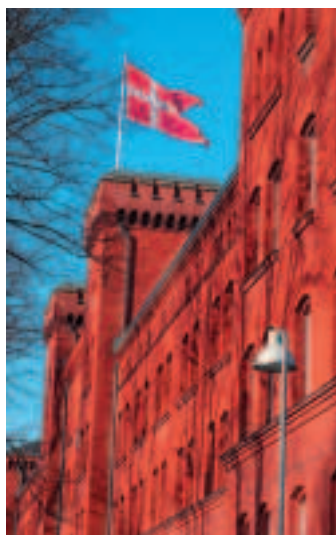
1800-tallets huse i Haderslev

Den nyklassicistiske arkitektur opstod i Rom i midten af 1700-tallet og praktiseredes langt op i 1800-tallet. Den hentede inspiration i det antikke Grækenlands og Roms bygninger. Bygmestrene i Haderslev hentede inspiration både i Danmark og Tyskland. I Danmark og Hertugdømmerne virkede C. F. Hansen og i Berlin Karl Friedrich Schinkel, der begge var blandt de fremmeste fortalere for nyklassicismen. Hansen forblev denne stilart tro til sin død, hvorimod Schinkel senere opførte nygotiske bygningsværker.

Den nyklassicistiske bygning var gennemtænkt og ren i sit udtryk. Samtidig skulle bygningen gerne fremtræde monumental, hvilket dog var noget vanskeligt med de

bygninger, der skulle opføres i Haderslev. Man var noget sparsom med dekorationer og brugte dem kun, hvor det var absolut nødvendigt for at understrege et budskab f. eks. hovedindgangens placering. Udsmykningen var i givet fald påklistede trekantgavle, halvcirkler, kvadrater og søjler.

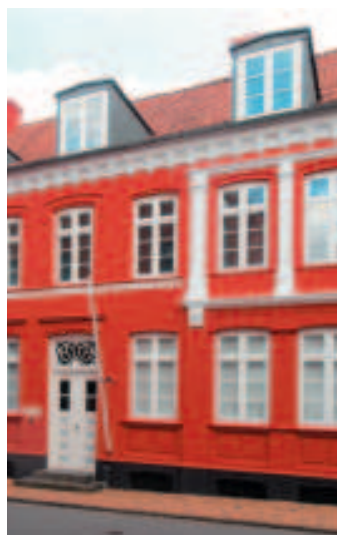
I Haderslev finder man mange nyklassicistiske bygninger opført i første halvdel af århundredet bl. a. i Storegade, på Gammelting, på Møllepladsen, i Nørregade, L. Skaus Gade og på Slotsgrunden. Mange af stuehusene på omegnens store gårde blev bygget om eller nyopført i nyklassicisme.

Arkitekturen efter 1860-erne fik en ganske anden karakter. Klassicismen var ikke længere moderne. Nu skulle man hente inspiration fra tidligere tiders arkitektoniske formsprog. Her skelede man meget til bygningens funktion: en bank skulle bygges i italiensk renæssance, en kaserne som middelalderfæstning, en kirke som en gotisk katedral, en købmandsgård i nederlandsk renæssance etc. Villaerne skulle enten bygges i italiensk eller i nationalromantisk stil, hvor man i fri fantasi hentede inspiration

fra alle arkitekturens perioder, hvilket nemt kunne blive til en let og festlig stilarternes maskerade. I Sønderjylland, der efter 1864 var en del af Tyskland, blev den nationalromantiske stil stærkt præget af tysk arkitektur.

I Haderslev og omegn har man bevaret mange byhuse samt en række villaer og mange gårdet i historicisme. Desværre er i tidens løb adskillige meget spændende bygninger enten revet ned eller ombygget til ukendelighed.

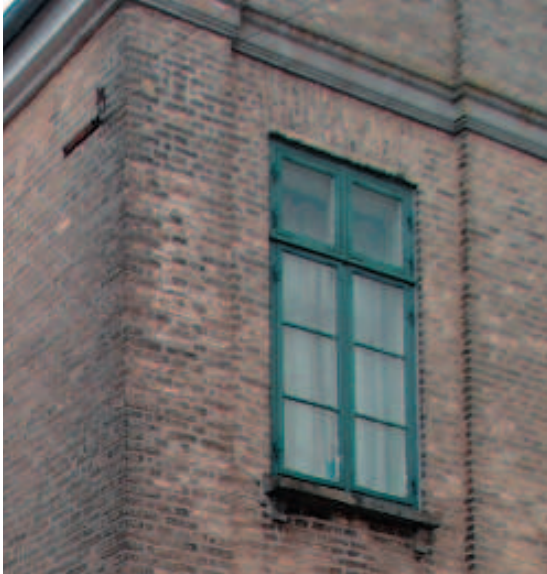

Slotsgrunden 1

Slotsgrunden 1 er opført i 1836 af den senere kendte Smurmester Paul Christiansen. Det var hans første opgave i Haderslev, men der kom mange flere til. Huset er opført i ren klassicisme med en aksefast facade. Det skulle have været nedrevet, hvis Teaterstiggennembruddet var blevet gennemført. På Bevaringsforeningens foranledning blev huset fredet i 1988.

Slotsgade 27

Slotsgade 27 skulle også have været nedrevet i forbindelse med Teatersti-projektet. Det er opført i 1840 i flensborgsten af advokat Johann Georg Petersen som et 15 fag grundmuret gavlhus. Huset er bygget på en murenskælder fra det første hus på grunden opført i 1570erne. Det blev fredet på Bevaringsforeningens foranledning i 1989.

Storegade 65

Storegade 65 er opført i 1852 og står i dag som et smukt og velbevaret eksempel på 1850-ernes pudsede huse, strengt symmetrisk med fine detaljer og en klassisk Haderslevdør, som der kun er få af tilbage. Huset blev på Bevaringsforeningens foranledning fredet i 1989, men dermed var det ikke reddet. Det stod tomt og forfaldt. Omkring årtusindskiftet erhvervede et af Bevaringsforeningens mangeårige medlemmer, muremester Svend Nikolaisen, huset og restaurerede det. Det er senere blevet præmieret.

Storegade 56

Storegade 56 er opført i 1853 af hattemager Hans Georg Nicolai Buntzen. Man kan forestille sig, at de to smukke udstillingsvinduer, der egentlig er støbejernkarnapper med blytag, har været fyldt med hatte til salg. Den smukke tofløjede fyldingsdør har støbejernsornamenter i overvinduet. Huset blev på Bevaringsforeningens foranledning fredet i 1989.

Store Klingbjerg 8

Huset er et grundmuret 5-fags langhus i to etager opført i 1866 af kommissionær A. P. Festersen. Facaden har muret hovedgesims og kordonbånd, begge med tandsnit og savskifter. Vinduerne er af den fladbuede korsposttype med de for Sønderjylland karakteristiske trerudede rammer i stueetagens undervinduer. Ejendommen fremstår velholdt i blank mur. Ejer er Haderslev Andelsboligforening. Bygningen blev reddet fra nedrivning på grund af indsigelse fra Bevaringsforeningen.

Klosteret 23 og 25

Hægerstiftelsen er opført i 1879 af Mathias Hæger ved en markant ombygning af ældre huse på stedet. Stiftelsen var en form for alderdomshjem. Med henblik på at bygge moderne ældreboliger på stedet ønskede Haderslev Kommune at nedrive stiftelsen. Dette modsatte Bevaringsforeningen sig kraftigt og foranledigede, at Stiftelsen to forhuse blev reddet fra nedrivning gennem fredning. De blev i stedet restaureret og indrettet til moderne ældreboliger under hensyntagen til bygningernes arkitektoniske kvaliteter og deres betydning for hele miljøet i kvarteret.

1892
M.HÄGER STIFTUNG

Aastrupvej 14

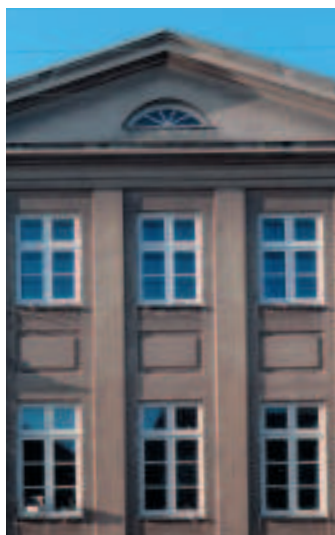
Denne pompøse villa er opført i 1898 og fremtræder på facaderne endnu i dag i sin oprindelige udformning. Bygmester og arkitekt var J. Jürgensen og bygherre var en hr. Jaspersen. Huset er i to fulde etager, hvidkalket, med store rødglaserede teglstenstage. Facaderne er udsmykket med mange detaljer i røde mursten såsom vinduesstik og løbende bånd under vinduerne. Bygningen er en festlig syntese af mange forskellige, sammenbyggede brede og smalle bygningskroppe, med store og små risalitter og gavlkviste med kvartvalme på alle fire facader. Desuden ses på østfacaden et fint tårn med pyramidetag. Huset har i de seneste år gennemgået en omfattende restaurering, der lader bygningens særpræg komme til sin fulde ret. Huset er præmieret af Bevaringsforeningen.

1900-tallets huse i Haderslev

I slutningen af 1800-tallet bredte der sig blandt arkitekter i Tyskland ligesom i Danmark en utilfredshed med historicismen, den stilart, der havde præget enhver form for byggeri siden århundredets midte. Historicismen var en stilart, hvor man brugte og blandede elementer fra tidligere arkitekturperioder. Man kunne nemt og uhæmmet finde på at placere dekorationer fra gotik, renæssance og barok på samme bygning. De unge arkitekter i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet mente modsat, at den hidtidige arkitekturopfattelse var blevet uren og uklar ved at have fjernet sig fra den oprindelige lokale, regionale eller nationale byggestil.

I Danmark etablerede Akademisk Arkitektforening i 1907 "Tegnehjælpen", der tilbød hjælp til bygmestre og ubemidlede bygherrer med henblik på en endelig udformning af mindre byggeri. Dette kom herved til at fremstå i en smuk og hensigtsmæssig arkitektur, der passede til egnens oprindelige bygningsformer. "Tegnehjælpen" udviklede sig til foreningen "Bedre Byggeskik", der blev stiftet i 1915 af bl. a. arkitekterne Ivar Bentsen, P. V. Jensen-Klint, Martin Nyrop, Hack Kampmann, Carl Brummer, Poul Baumann, Poul Holsøe og Harald Nielsen. Foreningens formål var, gennem det enkle solide danske håndværk, at styrke traditionelt byggeri, så det

kom til at præge landskab og byer med ny, smuk og veltilpasset arkitektur.

I den preussiske provins Slesvig-Holsten, som Sønderjylland frem til Genforeningen i 1920 var en del af, blev der omkring år 1900 i mange byer stiftet foreninger, der havde til formål at bevare naturen, smukke landskaber og gamle egnstypiske bygninger. Ud af disse foreninger opstod der såkaldte "Baupflegevereine". Disse havde til formål at arbejde for smukkere byggeri og arkitektur, inspireret af egnens gamle byggeskik fra før 1850. Haders-

lev fik således også sin "Baupflegeverein" med både tysk- og dansksindede medlemmer.

Selvom denne bevægelse var opstået som reaktion mod den foregående periodes blandingsarkitektur, kan der i mange af hjemstavnsstilens og i Bedre Byggeskiks tidlige bygninger spores historicistiske træk med elementer fra nybarok, nationalromantik, jugend eller skønvirke.

I Haderslev virkede bl. a. de tyske arkitekter L. H. Hartwig (Haderslev Museum), stadsbygmester Schnacken-

burg (præparandanstalten på seminariet) samt Walter Czygan (amtsbanegårde, skoler og villaer). Også den dansksindede Peder Gram byggede før 1920 skoler og andre offentlige og halvoffentlige bygninger i slesvigsk hjemstavnsstil bl. a. Haderslev Bank.

Ved Sønderjyllands Genforening med Danmark i 1920 ophørte man med at bruge termen hjemstavnsstil; herfter sagde man Bedre Byggeskik, selvom byggeformen ikke ændrede sig radikalt. Idealet for et Bedre Byggeskik-

hus var, at det skulle være enkelt, hjemligt og smukt som de gamle huse; man skulle følge den danske byggetradition. Der skulle bygges fornuftigt og i god kvalitet uden unødige fordyrelser, men i solide materialer og med en god håndværksmæssig indsats.

Byggestilen var kendetegnet ved præcist proportionerede enkle og sluttede grundformer; for villaens vedkommende oftest kvadratisk eller rektangulær. Der skulle være en klar sammenhæng mellem indretning, udseende og ma-

terialevalg. Man reducerede byggeomkostningerne ved at udnytte husets volumen bedst muligt. Derfor var tagetagerne altid udnyttet fra begyndelsen. Facadeudtrykket var som regel taktfast og enkelt med gennemgående vandrette og lodrette linier. Af dekorative elementer sås ofte gesimsbånd og markering af hoveddøren. På længehusene så man ofte en frontkvist eller en karnap. De halvvalmede tage var teglhængte og vinduerne var oftest krydssprossede, hvide dannebrogsvinduer.

De fremmeste eksponenter for Bedre Byggeskik i det område, der svarer til den nuværende Haderslev Kommune, var Peder Gram og L. P. Aakjær. De kendte selvfølgelig hinanden, og flere gange arbejdede de sammen om større byggerier. Peder Gram har tegnet mange af husene i Rolighedsvej kvarteret, på Marielystvej og på Aarø Sundvej, medens Aakjær stod for husene på Slotsvej i Gram.

Jens Johannsens Vej 8

Jens Johannsens Vej 8, der er tegnet af Peder Gram og opført i 1910, er et smukt eksempel på en bygning opført i hjemstavnsstil. Det er Peder Grams første arbejde i Haderslev by, og det står næsten originalt med de oprindelige vinduer og døre. Huset blev præmieret af Bevaringsforeningen i 2005.

Aastrup Allé 50

Aastrup Allé 50 i Over Aastrup. Huset er bygget i 1916 som Any førstelærerbolig. Aastrup Kommune valgte arkitekt Peder Gram til at tegne den anseelige lærerbolig i hjemstavnsstil. Huset er muret i røde sten, har småsprossede vinduer og taget er tækket med blådæmpede teglsten. Der er to karnapper med blytag. De oprindelige vinduer sidder stadig i huset. Huset er præmieret.

Slotsvej 40, Gram

Slotsvej 40 i Gram er tegnet af arkitekten L. P. Aakjær. Han tegnede mange smukke huse i Bedre Byggeskik, og Slotsvej 40 er et af dem. Det er opført i røde sten med røde vingetagsten og hvide opsprossede dannebrogsvinduer. Huset står i dag med oprindeligt tag og vinduer. Det er præmieret i 2008.

Bulhusene

Et særkende ved landboejendommene omkring Haderslev var, at udlængerne langt op i tiden var bygget som ”bulhuse”, altså helt i egetømmer. I dag er der kun få tilbage. Af hele huse finder vi et par stykker i Ørby, et i Sdr. Vilstrup, et ved Christiansfeld, et i Flovt og et på Årø. Ellers er der kun fragmenter tilbage samt bulhusene ved Museum Sønderjyllands afdeling i Haderslev. Bulhuset kan sammenlignes med et bindingsværkshus. Ved et bulhus er fagene mellem vægstolperne udfyldt med planker indsat i riller i stolperne. Teknikken kendes helt tilbage fra vikingetiden, men for at sikre tømmer til flåden

blev det allerede i 1500-tallet i kongeriget forbudt at bruge egetræ til bulhusplanker. I Hertugdømmerne specielt omkring Haderslev fortsatte man helt op i 1800-tallet med at bygge bullader. Konstruktionen var meget praktisk. Et bulhus kan uden større vanskeligheder skilles ad og flyttes på et par vognlæs for at blive samlet igen på det nye sted.

På egnen omkring Haderslev finder man mange huse, der oprindeligt har været bulhuse, men hvor fjællene i dag er erstattet af murværk.

Bullade ved Sdr. Vilstrup Præstegård

Den lille fredede bullade, Præstevænget 21B i Sdr. Vilstrup er den sidste rest af avlsbygninger ved præstegården. Den anvendes nu til opmagasinering.

Bulladen ved Brummers gård på Årø

Den flere hundrede år gamle og fredede bullade er oprindeligt opført ved en gård i Halk. For ca. 100 år siden blev den flyttet til en gård på Ribe Landevej i Haderslev, hvorfra blev den for 10 år siden flyttet til Årø. Her blev den opført, hvor en tidligere stald og lade har ligget. Brummers gård er præmieret af Bevaringsforeningen.

Bullade i Ørby

Bulladen, Ørby 24, er en del af en tidligere firelænget gård, der nu består af et stuehus, en bullade og en ombygget bullade. Fagene mellem stolperne er opmurede lersten. Den tilbageværende bullade vurderes til at være 3-400 år gammel.

De store gårde omkring Haderslev

Egnen fra Kolding Fjord til Genner Bugt kaldes ”de store gårdes land”. Dette gælder ikke mindst den østlige del af Haderslev Kommune. Området er præget af en lang række meget store gårde, som er et resultat af den kongelige godssamling omkring Koldinghus og Haderslevhus i 1500-tallet. De tidligere adelige hovedgårde blev ændret til store bondegårde, og de kongelige/hertugelige bønder fik erstattet hoveriet af pengeafgifter, og der var derfor ingen interesse i at regulere gårdstørrelserne som på de adelige godser. Der blev

derfor frit slag for gårdstørrelse. Mange gårde blev lagt sammen, og blev derved meget store. Sammen med en driftsform, hvor man opfedede stude, samt privilegerede handelsforbindelser blev dette grundlaget for velstanden. Denne omsattes i et fornemt gårdbyggeri, oftest i fire længer med meget store stuehuse. Vi finder dem ofte i dag som hvidkalkede klassicistiske huse i en eller to etager med tegltag. En del af disse store stuehuse er dog senere ombygget i historicistisk stil eller i Bedre Byggeskik.

Ultanggård, Ultangvej 26, Halk

Ultanggårds stuehus blev fornyet i 1884, hvor A. W. Prale fra Flensborg tegnede en slotslignende villa, der er et pragtværk i nygotikken. Bygningen er inspireret af undervisningen på arkitektskolen i Hannover, hvor man lærte at oversætte gotikken til det sene 1800-tals

teglarkitektur med udstrakt brug af mønstermurværk og formsten samt mønster i skifertækningen. På grund af familiens store kærlighed til huset fremstår det stort set, som da det blev opført. Det blev fredet i 2013 under medvirken af Bevaringsforeningen.

Abildgård, Fjelstrupvej 118, Sillerup

Abildgård ligger midt i Sillerup. Det store fornemme Bedre Byggeskiks stuehus er opført i 1928, hvor det afløste et tidligere stråtækket længehus fra omkring 1800. Det nye stuehus blev tegnet af den lokale arkitekt og bygmester Hans Ahrndt fra Sillerup. Huset er en dyb 14 fags bygning. De fire midterfag udgør en stor gavlkvist med et karakteristisk buet halvvalmet tag.

Aastrupgård, Aastrup Allé 15

Aastrup Allé 15 er det tidligere stuehus til Aastrupgård. Det er opført af Falle Iwersen i 1770-erne som et etetages nifags stuehus, der sammen med et par ældre udlænger mod øst udgjorde den samlede ejendom. I 1780 købte Geheimekonferensråd Friedrich Ferdinand von Krogh gården og lod hovedbygningen forhøje med en etage, hvorved huset fik det udseende, det i store træk stadig har. En bygning i en meget smuk og helstøbt klassicistisk arkitektur. Nordfacaden med ni fag beholdt det glatte murværk, mens sydfacaden mod landevejen fik elleve fag overtrukket med spinkle ørelisener og sokkelprofiler. Da ejendommen skulle være bolig for en repræsentant for rigets adel måtte bygningens indre svare til det ydre. De gamle barokdøre og profiler fra stueetagen genbruges på 1. sal og stueetagen, som var husets beletage, hvor familielivet udfoldede sig i dagtimerne udstyret med klassicistiske dobbeltdøre og riflede profiler efter sidste mode.

Da daværende ejer ikke ønskede at bebo hovedbygningen, blev denne med 1 ha. gårdsplads og have frasolgt i 1974, og gennem de kommende 12 år skiftede ejerne hyppigt. Huset led meget i denne periode, men blev senere gennemrestaureret med stor omhu og nænsomhed og står nu som et meget smukt eksempel på en klassicistisk hovedbygning. Huset er præmieret af Bevaringsforeningen.

Nygård, Nygårdsvej 3, Over Aastrup

Nygård lidt øst for Åstrup er en meget gammel gård. Den var fæstegård under Ejsbøl Gods, da den i 1511 overgik til selveje. I slutningen af 1700-tallet ejedes den af tidligere generalinspektør for de kongelige haver, C.F. Schmidt. Han anlagde en park syd for gården med sjældne og fremmedartede træer og desuden opførte han en smuk, barokhovedbygning i én etage. I 1807 overgik Nygård til slægten von Krogh, der allerede sad på Åstrupgård. Kammerherre, overførster Friderich Ferdi-

nand von Krogh lod i 1837 hovedbygningen forhøje med en etage og gav den det klassicistiske udseende, vi kender i dag: høj kampestenssokkel, hvidkalket med småsprossede vinduer, halvvalm og blådæmpet teglstens-tag. Efter von Kroghs død ejedes Nygård af en række adelige og borgerlige. Nygårds hovedbygning er i dag fredet og stadig omgivet af en række velholdte avlsbygninger, hvoraf de ældste skriver sig fra begyndelsen af 1900-tallet. Gården er præmieret af foreningen.

Vrangager, Fjelstrupvej 32, Neder Aastrup

På Fjelstrupvej 32 ligger Vrangager, hvis hovedbygning og gamle ladelænge er opført omkring år 1833. Omkring 1920 blev hovedbygningen bygget om fra et stråttækket langhus til det nuværende udseende efter tegninger af Peder Gram, der også tegnede den nye stald. Gården ligger midt i den tidligere Neder Aastrup landsby, der nu næsten er borte. På grunden har der ligget en gård i flere hundrede år. Selvom gården ikke længere anvendes til aktivt landbrug, har ejeren bevaret hele den trelængede gård og holder den i en fortræffelig stand. Bevaringsforeningen har præmieret gården for smuk vedligeholdelse i 1982.

Kvistrupgård, Kvistrupvej 36

Kvistrupgårds stuehus er opført som erstatning for et tidligere bindingsværkshus omkring 1850 som en fin klassicistisk bygning. Det nye stuehus var længere og bredere end det tidligere og indeholdt to rækker rum: en række mod nord og en mod syd. Selvom avlsbygningerne også blev ombygget i 1800-tallet, er Kvistrupgård

en af de få tilbageværende firelængede gårde, der kendetegnede de store og mellemstore landbrug omkring Haderslev helt tilbage fra 1500-tallet. På Kvistrupgård kan man på avslængernes bygningsform genkende de tidligere længers bygningsform: smalle og med stejl tagrejsning samt bræddegavlne, der også ses på bulhusene.

Små landejendomme fra før 1830

I Haderslev kommune finder man en række små gårde, der fra begyndelsen var på 8–10 ha., hvilket lige kunne brødføde en familie. De fleste er et resultat af en gårddeling eller udstykning fra en større gård, men nogle af dem har aldrig været større. Man finder dem både som enlængede ejendomme med beboelse i den

ene ende og stald med lade i den anden ende. De fleste ejendomme var dog to eller tre sammenbyggede længer. De var grundmurede på syldsten, men i stald og lade kan man jævnligt finde dele af bulkonstruktion og/eller bindingsværk. De små gårde var stråtækte og hvidkalkede.

Agerskovhus, Hornskovsvej 7, Fole

Agerskovhus beliggende Hornskovsvej 7 i Fole blev opført som et gårdstuehus, der karakteriseres ved at mennesker og dyr lever under samme tag. Det blev oprindeligt opført som bulhus, men i 1783 ombygget i grundmur. Huset blev for 12 år siden af den nuværende ejer omfattende restaureret. I 2012 blev huset præmieret af foreningen.

Diddesminde, Moltrup Landevej 75, Moltrup

Diddesminde lige uden for Moltrup, Moltrup Landevej 75 er opført ude på marken som en lille gård i 1833. Gården har været ejet af samme familie indtil 1987 og beboet af ganske få generationer, hvorfor den var meget oprindelig, da nuværende ejer erhvervede den. Samtlige bygninger er blevet nænsomt restaureret med bevarelse af meget inventar, dog på en måde så familien fik en tidssvarende og hensigtsmæssig bolig. Bygningerne blev præmieret af foreningen i 1990.

Ørbyhage 50

Denne ejendom stammer oprindeligt fra midten af 1700-tallet, hvor den opførtes som landarbejderbolig i grundmur med stråtag. Foruden bolig har der utvivlsomt været stald til nogle få køer og måske en hest. I årenes løb udbyggedes ejendommen med en vinkelbygning mod øst og en fritliggende heste- og svinestald mod vest. Desuden tilkom i nyere tid en ladebygning af pandeplader, som dog siden er fjernet. Ejendommen, som i dag anvendes til ren beboelse, fremstår som et godt eksempel på den udvikling, der er blevet mange små landbrugsbygninger til del i de senere år, ikke kun i Sønderjylland, men overalt i landet.

Statshusmandsbrug i Haderslev Kommune

Efter Genforeningen blev landbrugserhvervet omkring Haderslev præsenteret for en landbrugstype, man ikke tidligere havde haft kendskab til, nemlig det beskedne familiedrevne statshusmandsbrug. Jorden kom fra preussiske domænegårde, som var overtaget af den danske stat, senere fra udstykningen af andre store gårde samt fra præstegårdsjord. Husmandsbrugenes jordtilliggende varierede fra 8 til 15 ha. De første husmandsbrug i Haderslev kommune blev opført i tyverne og de sidste i slutningen af halvtredserne.

De fleste husmandsbrug i nuværende Haderslev Kommune er den eftertragtede type, hvor stuehuset og staldbygning med lade ligger vinkelret på hinanden, men adskilt af en lavere mellebygning til vask og rengøring. Oftest var stuehusene tækket med cementsten og havde afvalmede gavle. Vinduerne var hvidmalede dannebrogsvinduer. Staldbygningen havde ofte en trempel og var tækket med zink. L-formede husmandsbrug uden mellebygning med beboelse og stald under samme tag findes også, ligesom der i kommunen er enkelte enlængede brug samt et brug med et fritliggende stuehus.

Skovbøllingvej 35

Husmandsbruget, Skovbøllingvej 35 i Skovbølling er opført i 1934 i Bedre Byggeskik muligvis efter tegning af arkitekten Peder Gram. Bruget er et smukt eksempel på den mest udbredte form for husmandsbrug i Haderslev Kommune. Bruget har kun været ejet og beboet af én familie, hvorfor det på foranledning af Haderslev Bygningsbevaringsforening ved Klaus Eggers Hansen blev fredet i 2004. I 2010 blev ejendommen erhvervet af Realda-
nia Byg, der siden har gennemført en meget skånsom, men omhyggelig restaurering, hvor ejendommen stort set er ført tilbage til sit oprindelige udseende.

Errestedvej 33

Statshusmandsbruget, Errestedvej 33 er opført i tyverne efter tegning udleveret af Statens Jordlovsudvalg. De oprindelige tegninger til de L-formede brug blev lavet af arkitekt Marius Pedersen fra Holbæk. Han var stærkt inspireret af Bedre Byggeskik, men hans huse var mere spartanske og mindre pyntede, end de brug, der blev tegnet af de lokale arkitekter i Sønderjylland. Boliglængen var tækket med tegl eller cementsten og staldlængen med zink.

Industribygninger i Haderslev Kommune

Haderslev Købstad har aldrig været en udpræget industriby. Indbyggerne levede overvejende af handel. Derudover var mange mennesker ansat ved stat, kommune, militær og undervisning.

Men omkring 1850 udviklede nogle håndværksfirmaer sig til små industrivirksomheder. Haderslev blev kendt for at rumme mange dygtige vognmagere, af dem opstod der flere vognfabrikker. Der blev etableret et par savværker og nogle store møllerier. På Naffet blev der bygget to forholdsvis store jernstøberier. Og på Bispebroen blev der bygget en tobaksfabrik. Bryggeriet Fuglsang blev etableret og byggede ret hurtigt en række store bygninger. Senere byggede Schaumanns Klædefabrik de smukke industribygninger på Simmerstedvej. Slagteriet på Jomfrustien eksisterer ikke mere.

Af den nævnte industri er der ikke mange bygninger tilbage. Af møllerierne har vi kun Slotsvandmøllen, der hvor der nu er teater, tilbage. Af jernstøberierne er der bevaret de to store direktions- og administrationsbygninger. Tobaksfabrikkens bygninger ligger stadig på Bispebroen, og vi kan stadig glæde os over de smukke industribygninger på Fuglsang og på Schaumann.

Af nyere industribygninger er den tidligere cylinderfabrik på Bygnaf samt den tidligere forbrændingsbygning på Sydhavnsvej værd at bemærke.

Lige udenfor købstaden var der teglværker, af dem er der intet tilbage. I Christiansdal ved Hammelev har der været industri, der udnyttede vandkraften, siden 1770-erne. Den sidste industrivirksomhed der ophørte i 1907. Der er ingen bygninger tilbage, men heldigvis er elværket fra 1911 bevaret. Den bevarede Tørning Mølle, der også ligger ved Hammelev, er opført som den sidste af mange, er opført i 1907. Dengang blev den fire etagers høje vandmølle omtalt som Nordeuropas største og mest moderne mølle.

Stationsbyen Vojens blev hurtigt domineret af to industrivirksomheder, Vojens Andelssvineslagteri og Brdr. Grams køleskabsfabrikker. Slagteriet er revet ned, og det samme gælder for de mest værdifulde af Brdr. Grams fabrikker. Heldigvis er kantinebygningen med den smukke kantine fra halvtredserne bevaret.

I Gram er der en tæppefabrik, der nu virker i nye bygninger, men de tidligere fine bygninger eksisterer stadig.

Uden for købstaden i nuværende kommune har der været mange industribygninger i Vojens og nogle i Gram, men også der er bygningerne forsvundne. Det er kun få industribygninger, der er værd at fremhæve.

1885

1881

1874

20

FESTIVAL
10M

Bryggeriet Fuglsang

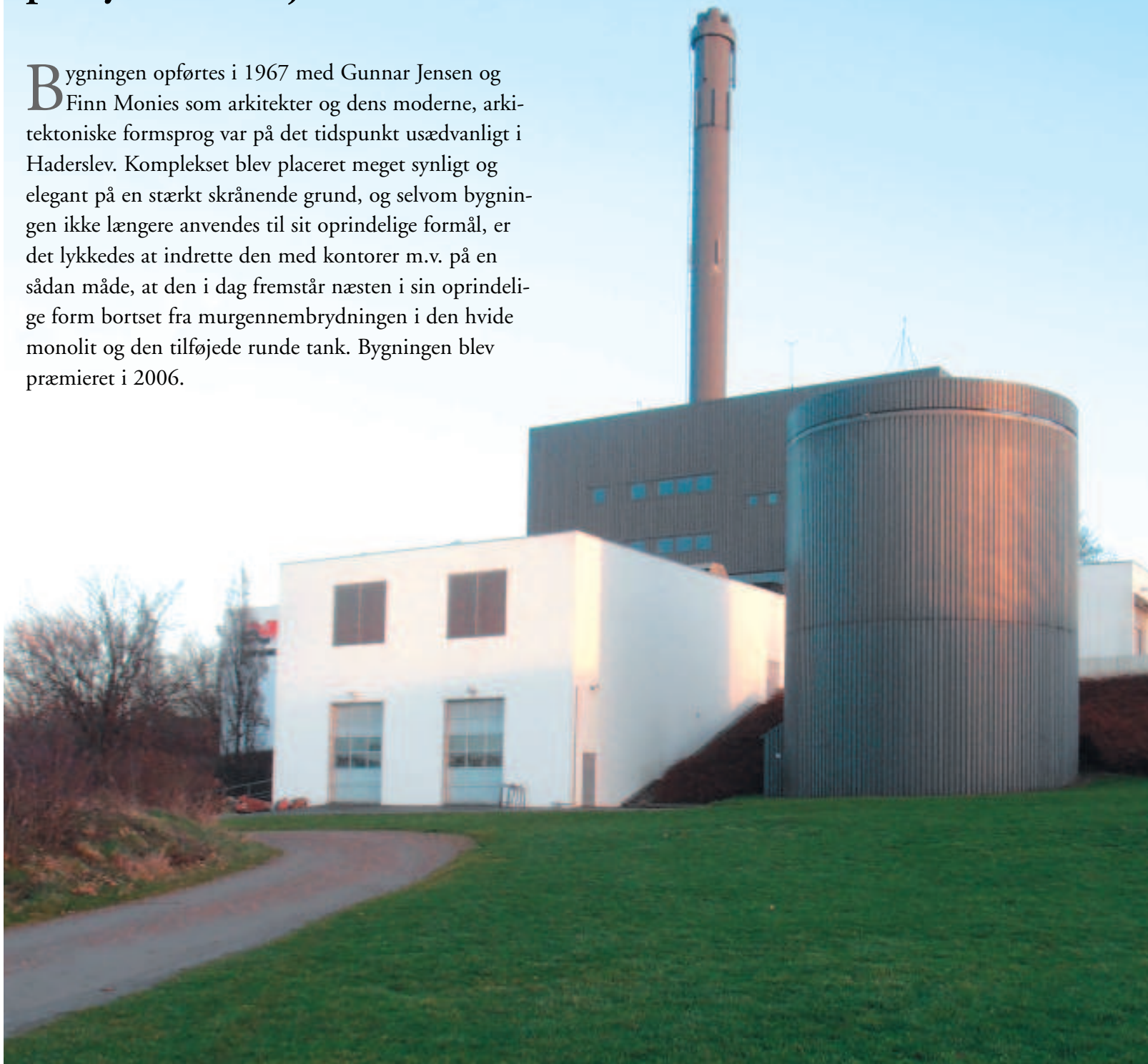
Bryggeriet etableredes i 1865 på den nuværende plads ved jernbanen, og allerede i 1879 udvidede man med en maltfabrik. Gennem årene fortsatte man udvidelserne og selvom maltfabrikken blev ødelagt i 1933 ved en voldsom brand, blev den genopbygget, således at maltproduktionen kunne fortsætte. I 60-erne og 80-erne opførtes de høje, markante siloanlæg, der idag præger virksomhedens profil i bybilledet. De over 100 år gamle produktionsbygninger mod Ribe Landevej vedligeholdes stadig på smukkeste måde og vidner om 1800-tallets klassiske, industrielle arkitektur.

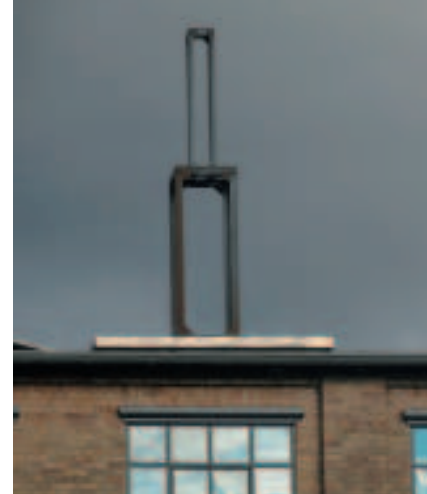

Tidligere forbrænding anlæg på Sydhavnsvej

Bygningen opførtes i 1967 med Gunnar Jensen og Finn Monies som arkitekter og dens moderne, arkitektoniske formsprog var på det tidspunkt usædvanligt i Haderslev. Komplekset blev placeret meget synligt og elegant på en stærkt skrånende grund, og selvom bygningen ikke længere anvendes til sit oprindelige formål, er det lykkedes at indrette den med kontorer m.v. på en sådan måde, at den i dag fremstår næsten i sin oprindelige form bortset fra murgennembrydningen i den hvide monolit og den tilføjede runde tank. Bygningen blev præmieret i 2006.

Schaumanns Klædefabrik, Simmerstedvej 1, Haderslev, grundlagdes i 1872 af farver Mads Schaumann i Haderslev bymidte. I 1909 flyttedes virksomheden, der nu omfattede både farveri, spinderi og væveri til sin nuværende beliggenhed, og de ældste dele af de nuværende fabriksbygninger stammer fra 1910. De er opført enkelt og smukt med store vinduesflader som en pendant til Brede Klædefabrik ved Mølleåen i Nordsjælland. I 1930-erne og 40-erne udvidedes virksomheden betydeligt og beskæftigede over 100 ansatte. Grundet konkurrence fra udlandet måtte klædefabrikken som den næstsidste i Danmark indstille produktionen i 1995. Fabrikken har gennem hele sin historie været ejet og drevet af familien Schaumann. Efter en gennemgribende restaurering og istandsættelse anvendes bygningerne i dag bl.a. af Slesvigske Vognsamling – en del af Museum Sønderjylland.

Schaumanns Klædefabrik

Schaumann's Klædefabrik

Tørning Mølle

Tørning Mølle er beliggende i tunneldalen mellem Haderslev og Vojens umiddelbart nord for det mægtige voldsted fra borgen Tørninghus. Vandmøllen har rødder helt tilbage til Middelalderen. Det store, 4-etages møllehus stammer i sin nuværende udformning fra 1907, hvor det erstattede en nedbrændt forgænger. Selve bygningen er opført i gule mursten og på vestfacaden veksler cementpudsede flader med gule murstenspiller. Bygningen afsluttes med et nøgternt paptag, og selv om facaderne signalerer industri - ganske prunkløse og

enkle - er de dog alle forsynet med lisener og tandsnitgesims.

I 1975 indstilledes mølleriet, og bygningen anvendtes gennem nogle år som kornlager og korntørringsanlæg. I 1980 blev møllen fredet og to år senere erhvervedes den af den daværende Skov- og Naturstyrelse, der i 1986 lod den ombygge. I dag anvendes huset til udstillings - og mødevirksomhed, men har desværre ikke længere sit oprindelige mølleinventar i behold.

En af de gamle turbiner er stadig driftsklar, og den kan igangsættes ved at åbne stigbordet til mølledammen. På denne måde kan turbinen producere strøm til det offentlige net.

Møllen og de øvrige bygninger er fredede og præmieret af Bevaringsforeningen.

Litteraturliste

Dragsbo, Peter: *En fælles kulturarv. Tyske og danske bygninger i Sønderjylland 1864-1920*
Museum Sønderjylland. 2011

Fangel, Henrik: Byplanlægning og bygningsbevaring i Haderslev
I: *Haderslev-Samfundets Årsskrift* 1975-77, s. 29-44

Fangel, Henrik: *Fra det gamle Haderslev. På byvandring med Hugo Matthiessen 1920*
J. P. Møllers Bogbinderi, Haderslev. 1984

Fangel, Henrik: *Fredede huse i Haderslev*
Forlaget Gammelting. 1989

Fangel, Henrik: *Haderslev bys historie*. 2 bind
Bind 1 med titel: *Haderslev bys historie 1800-1945*
(dækker kun perioden 1800-1870)
Haderslev Bank. 1975
Bind 2 med titel: *Haderslev bys historie 1864-1920*
dækker nævnte periode
Forlaget Gammelting, Historisk Samfund for Sønderjylland, Institut for sønderjysk Lokalhistorie. 1996

Fangel, Henrik m.fl.: *Haderslev i 700 år*
Forlaget Gammelting. 1992

Fangel, Henrik: Sønder Otting – en udviklingskommunes historie
I: *Langs fjord og dam*, 2002, s. 50-58

Hertug Hans Hospitalet i Haderslev
Udgivet af Konservatoratet. Forlaget Gammelting. 1991

Et hus i Haderslev. Slotsgade 20 gennem 400 år
Fredningsstyrelsen. Haderslev Museum. 1980

Huse i Haderslev
Bind 1-2. 1982-1987.
Haderslev Kommune og Miljøministeriet

Kaatmann, Christian: *Byggestil og byggeskik – nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940*
Institut for grænseregionsforskning. 1988

Knudsen, Jan: *Statshusmandsbrug – mellem udvikling og bevaring* (Om Skovbøllingvej 35)
Realdania Byg, 2012

Matthiessen, Hugo: *Haderslev og Aabenraa. Gamle gader og gårde.*
Slesvigsk Forlag, 1925

Toft Jessen, Jørgen:
Arkitekturen i Haderslev – ca. 1900-1930
I: *Langs fjord og dam*, 1996, s. 48-61

Toft Jessen, Jørgen: *Modernisme og tradition – et fortsat billede af byggeriet i Haderslev*
I: *Langs fjord og dam*, 1998, s. 70-79

Toft Jessen, Jørgen: *Peder Gram og andre arkitekter i Haderslev 1909-1937*
I: *Sønderjysk Månedsskrift*, 2003, nr. 10, s. 273-282

Toft Jessen, Jørgen m.fl.: *Haderslev kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1991*
Planstyrelsen, Miljøministeriet i samarbejde med Haderslev Kommune. 1991

Foldere udgivet af Haderslev Bygningsbevaringsforening

Arkitekt L. P. Aakjær og hans huse i den nordlige del af Sønderjylland

Arkitekt Peder Gram og hans huse i Haderslev

Husmandsbrug i omegnen af Haderslev

Folderne kan findes på foreningens hjemmeside
www.hbbf.dk

Mere litteratur

Fyldigere, mere omfattende og kommenteret litteraturliste kan findes på foreningens hjemmeside
www.hbbf.dk

